
Levensonderhoudende activiteiten voorbij de loonarbeid()

Otto Ulrich

Indeling:

1. *Het slop van de industriële loonarbeid*
 - 1.1. *De industriële arbeid vernietigt de natuur*
 - 1.2. *Het industrialisme is niet veralgemeenbaar*
 - 1.3. *Het consumisme brengt ook de industriemensen geen geluk*
2. *Op zoek naar de nieuwe voorwaarden voor een "goed leven"*
 - 2.1. *Drie dimensies van een politieke oriëntatie*
 - 2.2. *De nieuwe oriëntatie: links, zacht en vernaculair*
 - 2.3. *Niet ascese en onthouding, maar genoegzaamheid en genot*
3. *Herwinning van de subsistentiebekwaamheid*
 - 3.1. *De bepaling van sociaalkritische grootten*

Samenvatting.

De huidige eenzijdige oriëntatie op het behoud en het scheppen van loonarbeidsplaatsen verspert de blik op mogelijke toekomstgerichte alternatieven. De maatschappelijke dominantie van de op winst gerichte economie, van het industrieel produktivisme en consumisme vernietigt niet alleen de aarde, maar brengt ook de mensen in de industriële samenleving geen geluk. Er moeten nieuwe voorwaarden voor een door de aarde te verdragen en een zelf te bepalen "goed leven" gevonden worden, een veralgemeenbaar welvaartsbegrip. De politieke oriëntatie links, zacht en vernaculair ("thuis gemaakt"), het herwinnen van de bekwaamheid tot subsistentie in overzichtelijkste structuren van een economie van de nabijge ruimte worden als voorstellen besproken.

1. Het slop van de industriële loonarbeid.

Met het industrialisme - dat nog steeds bezig is de ganse aarde te veroveren - zijn een zeer eigenaardig levenspatroon en levensonderhoudende activiteit dominant geworden: om te kunnen leven worden hoe langer hoe meer mensen gedwongen om zich op een arbeidsmarkt als "arbeidskracht" te verkopen. Dit van de mensen geabstraheerd segment wordt "buitenshuis" hoog arbeidsdelig en gekazerneerd als loonarbeid georganiseerd. Het doel van de industriële loonarbeid is de oeverloze produktie van waren en diensten voor een anonieme markt. De zin van de loonarbeid is voor de "werkers" instrumenteel: de stimulans tot arbeiden is enkel het loon, dat een deelname aan de wereld van de materiële goederen en diensten belooft. De zin van het leven is voor industriemensen gereduceerd tot de zucht om van deze expanderende warenwereld een zo groot mogelijk aandeel te consumeren. Deze industriële organisatie van arbeid en stimulansen, verbonden met een verwetenschappelijking van de produktie en een uitplundering zonder scrupules van natuurlijke rijkdommen en vreemde volkeren, schonk de industrielanden een materiële "rijkdom" zonder voorgaande. En nog steeds wordt de mening verkondigd dat het industrieel produktivisme en consumisme en de daarmee verbonden materiële "welvaart" een "ontwikkelingsmodel" voor alle mensen op aarde kan worden. Als voorwaarde daartoe ziet men dat de tot "ontwikkelingslanden" gedegradeerde andere culturen en volkeren zich onze organisatie van arbeid, produktie en consumptie, onze industriële arbeidsvlijt en onze hoogproduktieve wetenschap en techniek eigen maken. Na het plunderende kolonialisme zal het cultuurimperialisme westers geluk schenken: "Zoals in het Westen, zo op aarde" (Sachs 1993).

Ook het schijnbare alternatief voor het westers industrialisme, het zichzelf reëel-bestaand noemende socialisme, was in wezen een industrieel systeem. Zo werd het grondpatroon van de arbeidsmaatschappij, de opsplitsing van de levensdomeinen in loonarbeid en consumptie van materiële waren, het verwetenschappelijkte produktivisme en de plundering van de planeet, volledig van het kapitalistische industrialisme overgenomen. De zogenaamde fundamentele concurrentie tussen de systemen was dus een legende (cfr. Damus 1986).

De reëel-socialistische variant van het industriesysteem is spaak gelopen door de bureaucratische sclerose van het daarboven uitgebouwde politiek machtsapparaat. Dat had een grote wanverhouding tussen de van het Westen overgenomen en geaccepteerde consumptiewensen van de bevolking en de reële produktie van consumptiegoederen voor gevolg. Het westers systeem is erin geslaagd het industrieel produktivisme en consumisme, dat ook in het oostelijk systeem Mozes

en de profeten was, wezenlijk efficiënter en voor de bevolking glansvoller en aantrekkelijker te ensceneren. Bovendien veroorloofde de westerse ideologie van het ongebonden individualisme daarbovenop een voor de hand liggende verhoging van de aantrekkingskracht: de Vrije vaart van de egoïsmen in de wedloop om marktaandeelen en consumptiestandaarden.

Vanuit geopolitiek oogpunt is er geen aanleiding tot vreugde over het feit dat het systeem met de grotere uitstoot van waren, en met de grenzeloze produktie van behoeften aan materiële goederen, een verdere expansiezege behaald heeft. Al langer zijn er voldoende redenen bekend die het industrialisme ongeschikt voor de toekomst maken, en die maken dat het slechts een historische episode zal zijn. Met betrekking tot het hier besproken thema van de configuratie van de industriële arbeid kunnen er minstens drie ernstige probleemvelden genoemd worden (1).

1.1. De industriële arbeid vernietigt de natuur.

Bijna vierhonderd jaar geleden had Francis Bacon de droom die het bewijst-zijn van de moderne tijd bepaalde, til, door arbeid, wetenschap en techniek een "sluipweg naar het paradijs" te banen. Vandaag kunnen wij nuchter als balans opmaken dat de wezenlijkste bijdrage van industriële arbeid, wetenschap en techniek de vernietiging van het mogelijke natuurlijke paradijs op de aarde is. De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme (Weber 1965), de mannelijke scheppingswaan van de Europese moderne tijd en de van alle onmiddellijke behoeften afgescheiden arbeidsijver van de industrie-arbeiders hoopten een steeds hogere berg van materie, energie en informatie op, onder de vorm van waren. Deze ophoping staat bovendien onder de op een verslaving lijkende dwang tot steeds verdere verhoging. Omdat het industrialisme zich van alle oriënterende maatstaven en begrenzende normen bevrijd heeft, weet men niet meer wanneer het "genoeg" is, wat de "juiste" maat, het "gepaste" doel is. Daarom oriënteert men zich nog slechts aan de veranderingen van relatieve grootheden. In het industriële tijdperk is er slechts "één gewenste snelheid: sneller; slechts één aanlokkelijk doel: verder, slechts één na te streven maat: groter; slechts één rationele kwantitatieve doelstelling: meer" (Mumford 1971, p. 173).

Door dit gebrek aan oriëntatie van de industriële "welvaartsproduktie" beschikt een bediende uit de "benedenlaag" vandaag over heel wat meer consumptie-artikelen om aan te trekken, zich te wassen, zich in te smeren en voor tijdverdrijf dan een "rijke dochter" uit een welgesteld burgersgezin rond de eeuwwisseling.

En op basis van deze produktie- en consumptiologica valt er voor gelijk wie steeds een "noodzakelijk aan te vullen tekort" te postuleren.

Deze geweldige lawine van materie en energie in de vorm van waren, die met een grote arbeidsinzet (alleen al voor de reclame werken er in Duitsland ongeveer 400 000 mensen) door de samenleving gewalst wordt, laat in de natuur diepe littekens achter die deels niet meer te helen zijn. De onmeetbare verwoesting van de planeet door het industrialisme, de plundering van de natuurlijke rijkdommen, de uitroeiing van soorten, de vergiftiging van de natuurlijke metgezellen van de mensen, aarde, water en lucht, door verbrandingsgassen, synthetische chemie en radioactiviteit, de globale vernieling van de beschermende atmosfeer hoeven hier niet aangetoond worden. Ook indien men slechts voor een deel van deze feiten open staat en ze tracht te begrijpen, dan is het moeilijk om niet in diepe moedeloosheid weg te zinken.

1.2. Het industrialisme is niet veralgemeenbaar.

Hoewel de industriële maatschappijen slechts een klein deel van de wereldbevolking uitmaken, bedreigen zij nu reeds op een blijvende manier de overlevingsvoorwaarden op aarde. In de VS, waar 6 % van de wereldbevolking leeft, wordt ongeveer 40 % van alle grondstoffen en energie van de aarde opgehaald. Wil men deze parasitaire materiële "welvaart" tot "ontwikkelingsmodel" voor alle mensen maken, dan heeft men minstens nog zes planeten als de aarde nodig om leeg te plunderen, en als stortplaats voor afval.

Nog steeds hangen veel mensen in de industrielanden vast aan de illusie dat hun materiële welstand "geschapen" werd door hun zo bewonderenswaardige "produktieve" arbeid, wetenschap en techniek. Het is voor hen niet duidelijk genoeg dat de economische basis van het industrialisme roof en plundering is. De oorspronkelijke accumulatie als economische voorwaarde voor het ontstaan van het industrialisme in Europa en in de VS was gebaseerd op roof, plundering, gedwongen ruil en volkerenmoord (cfr. bijv. Wolf 1986). Ook de lopende bedrijvigheid van het industrialisme vandaag is slechts op basis van plundering en kostenverschuiving mogelijk. Het grootste gedeelte der industriële technieken bestaat uit rooftechnieken. Ze verspillen niet door henzelf voortgebrachte natuurlijke rijkdommen, die in feite nog steeds via een onrechtvaardige ruil van andere volkeren geroofd worden, en ze veroorzaken allerhande schadelijke effecten die op de natuur, op andere landen en naar de toekomst verschoven worden. Haast alle industriële technieken zijn daarom niet veralgemeenbaar. Zij kunnen slechts

"productief" zijn voor een klein aantal mensen binnen een beperkte tijdspanne (2).

Net zo weinig veralgemeenbaar en leefbaar voor de toekomst als de industriële techniek is tevens de ermee verweven industriële arbeids- en levenswijze. Een welvaartsmodel dat gebaseerd is op twee open dynamische sferen die elkaar op duivelse wijze versterken, ni. een expansieve warenproductie met instrumenteel georiënteerde loonarbeid, en een volgens een ingebouwde logica onverzadigbare materiële consumptie, kan geen model voor allen worden dat door de aarde te verdragen is. De "wereldtop" in Rio heeft zelfs enkele groeipolitici hiervan bewust gemaakt.

Er zijn twee uitwegen mogelijk. De industriële samenlevingen ontwikkelen een navorgbaar, voor de aarde verdraagbaar welvaartsmodel, een radicaal andere productie- en levenswijze, of zij bouwen goed verdedigde muren rond hun welvaartseilanden om hun plunderende levensstijl nog een tijdje te kunnen verder zetten. Kijkt men naar het asieldebat en naar de militaire herstructureringsplannen in de richting van "snelle interventietroepen", dan moet men de indruk krijgen dat de wissels tegenwoordig eerder voor de tweede weg ingesteld worden.

1.3. Het consumisme brengt ook de industriemensen geen geluk.

Nu zou men kunnen vermoeden dat dit plunderende industrieel produktivisme en consumisme tenminste aan de autochtonen van de industrielanden tijdelijk het nagestreefde aardse paradijs heeft geschonken. Dat was immers de belofte van de centrale vooruitgangsmythe van de moderne tijd. Door de ontplooiing van de produktiekrachten, door het ombouwen van de wereld tot berekenbare, materieel-rationele structuren, zouden de voorwaarden voor een "goed leven", voor geluk en emancipatie van alle kwalen, rechtstreeks voortgebracht worden. Deze belofte heeft het zelfbesef van de Moderniteit "behekt". Zij laat zich vandaag kennen als de "grote illusie van het tijdperk" (Habermas).

Men hoeft nog niet eens aan de terugval in de barbaarsheid door de twee industriële wereldoorlogen en aan de op industriële wijze uitgevoerde Holocaust te denken. Ook voor de normale bedrijvigheid van het industrialisme tonen veel indicatoren aan dat het hier niet om een gelukkige samenleving gaat. Ongeluksindicatoren zijn voor mij de hoge zelfmoordcijfers, juist ook bij jonge mensen, de veelvuldige vormen van bedwelming zonder welke het leven niet meer uit te houden lijkt - bijv. door alcohol, drugs, medicamenten, televisiekijken -, de aan verslaving herinnerende vluchtbewegingen in werk en in consumptie, de hoge

scheidingscijfers en kindermishandeling, de ziekten door arbeidsdruk en de existentiële angsten door werkloosheid, de eenzaamheid van de niet meer voor het productieproces bruikbare mensen in de bejaardentehuizen, of ook de mensenoffers door de collectief gedulde massamoord in het automobilisme. Dit miljoenvoudig leed en deze psychische ellende zijn geen menselijk noodlot, maar zijn wezenlijk een afvalproduct van het industrialisme.

Het ontbreekt niet aan verklaringspogingen waarom de geluksbelofte van de arbeidsmaatschappij niet in vervulling gaat. Ik wil er twee aanhalen.

Met de configuratie "instrumentele loonarbeid en warenconsumptie" wordt immers gepoogd tendentieel alle behoeften door het kopen van waren te bevredigen. Dat kan niet lukken omdat er naast de materiële niet minder belangrijke immateriële behoeften zijn zoals zelfwaardering, erkenning, genegenheid en liefde. De industriemens tracht, naar de normen van het systeem, ook deze behoeften door het inschakelen van materiële middelen te stillen. Dat geeft weinig resultaat en leidt tot een voortdurend hogere inzet van middelen. "Werkende" ouders pogen bijv. de wens van hun kinderen naar genegenheid en tijd BNP-bevorderend in te vullen door de kinderkamers toe te rusten met allerhande gadgets en rommel. Daar komt bovenop dat over het algemeen de productie van steeds meer nieuwe materiële behoeften groter is dan de mogelijkheid tot hun vervulling, zodat er een permanent gefrustreerd wezen ontstaat dat voor het produktivisme zeer functioneel is.

De tweede verklaring voor het uitblijven van geluk wijst op de grondvoorwaarden voor een menselijk samenleven in een maatschappij. Men is er zich zelden van bewust dat het industrialisme niet slechts op vreemde materiële hulpbronnen steunt, maar ook op niet zelf voortgebrachte sociale pijlers. Voor het aandrijven van zijn machinerie gebruikte het kapitalistische industrialisme niet slechts de voorhistorische fossiele energieën, maar ook de voorindustriële "sociale hulpbronnen" zoals traditionele gemeenschapsvormen, familiebanden, netwerken van bloedverwantschap, bekwaamheid tot vriendschap, opofferingszin, "vanzelfsprekende", niet verlonde bezigheden vooral van vrouwen in het huishouden en van vele sociale instellingen (nonnen), alsook solidariteit tussen burens en lotgenoten. Slechts op zichzelf genomen, slechts aangewezen op de door haarzelf voortgebrachte sociale verhoudingspatronen, zou de industriële samenleving net zo weinig "levensvatbaar" zijn als een bedrijf dat louter volgens voorschriften zou draaien.

Nu verbruikt, erodeert, vernietigt het industrialisme - van generatie op generatie meer - ook de vreemde "sociale hulpbronnen". De nog steeds toenemende monetarisering van alle levensdomeinen, de op de spits gedreven individualise-

ring en privatisering, de sluipende vervanging van menselijke betrekkingen door economisch efficiëntere mens-machine-interfaces doen de samenleving verkillen en haar "sociale kit" verbrokkelen. De industriële, op winst gerichte samenleving valt hoe langer hoe meer uiteen in monaden die individueel nut maximaliseren, in gevoelsarnie, relatie-onbekwame sociale analfabeten, niet in staat tot medeleven. De volledig ontplooidde loonarbeider is een sociaal en psychisch verminkt wezen. Een "samenleving" of echte "gemeenschap" kan met hem niet opgebouwd worden, slechts nog een machine-achtige constructie van monetaire ruilbetrekkingen met een mechanisch-bureaucratische bovenbouw.

2. Op zoek naar de nieuwe voorwaarden voor een "goed leven".

Enerzijds wordt door steeds meer mensen het inzicht geformuleerd dat het "zo niet meer verder kan gaan", dat "onze levensstijl" niet overdraagbaar is, dat "wij met een welvaartsleugen leven" (Töpfer), dat een "nieuw welzijnsmodel" ontwikkeld moet worden, dat een culturele paradigmawisseling noodzakelijk is. Daartegenover staat de dagelijkse routine van politiek, economie en wetenschap. Daar loopt nagenoeg alles verder volgens de oude patronen. Economische groei, nieuwe arbeidsplaatsen, nieuwe technologieën ter verovering van nieuwe markten zijn nog steeds de prioritaire doelstellingen. De "opbloei van het Oosten" (3) bijv. is voor de westerse kolonistoren en de oostelijke nieuwe-markteconomen slechts denkbaar volgens de oude patronen van warenproductie en loonarbeid. Afgezien van het feit dat het niet doenbaar is, kan het echter ook om sociale, ecologische of werkelijk geopolitieke redenen zelfs niet wenselijk zijn het leger werklozen in te zetten op nieuw te scheppen willekeurige loonarbeidsplaatsen, waarmee de warenlawine nog groter wordt. De bekrompen blik op de loonarbeidsplaatsen zou eindelijk afgelost moeten worden door een gedifferentieerde blik op de produkten en op de alternatieven voor loonarbeid. Dan zou men de ineenstorting van de industriebedrijven in de voormalige DDR ook als kans kunnen begrijpen. De in eerste instantie onvrijwillige ineenstorting zou men kunnen omvormen tot een bewuste en gewilde inkrimping om gezondheidsredenen (4).

Dikwijls wordt hiertegen ingebracht dat de besproken alternatieven nog te vaag, te weinig aantrekkelijk en te riskant zijn. Mij lijkt echter het hoofdprobleem daarin te liggen dat de realiteit van de verwoesting en bedreiging door het industrialisme, en het grote risico van het "verder zoals we het gehad hebben" nog steeds verregaand verdrongen worden. De begrippen "industriële samenle-

ving" of "industrialisering" hebben voor de meesten nog steeds een goede klank, terwijl men er zich toch langzaam van bewust zou moeten worden dat in dit begrip zich de meest grandioze dwaling van het tijdperk en een globale vernietigingsdynamiek samenballen. De negatieve balans van het industrialisme en zijn uitzichtloosheid zouden daarom steeds opnieuw beschreven en in het bewustzijn gebracht moeten worden, en heel wat uitvoeriger dan hier. Daardoor krijgt men een besef van de dwingende noodzaak van alternatieven, en kan men tevens de eerste criteria en oriëntaties vastleggen voor de nieuw te banen wegen.

2.1. Drie dimensies van een politieke oriëntatie.

In de zoektocht naar nieuwe voorwaarden voor een "goed leven" zou ik, steunend op Ivan Illich, drie dimensies van een politieke plaatsbepaling willen schetsen (Illich 1982, p. 100 e.v.).

Als eerste politieke dimensie kan men de "links-rechts"-as noemen. Het is het vertrouwde schema van de oude parlementaire zitjes-geografie. "Links" staat bij wijze van voorbeeld voor sociale gerechtigheid, door de staat gegarandeerde sociale voorzieningen, bescherming van de zwakkeren, solidariteit; "rechts" o.a. voor veiligstelling van privileges, wet en orde, sterke staat, prestatie moet beloond worden. Deze eerste politieke dimensie benoemt dus thema's van machtsverhoudingen, hiërarchie, bezitsverhoudingen, verdeling van hulpbronnen en levenskansen. Zij benoemt het eerste belangrijke conflictthema van de industriële maatschappij: de "sociale vraag".

Toen de burgerinitiatieven, de tegenstanders van atoomenergie en de groenen op het toneel verschenen en het tweede grote conflictthema van de industriële maatschappij formuleerden, nl. de "ecologische vraag", ontstonden er oriënteringsproblemen voor het gewone links-rechts-denken. Het is echter mogelijk om dit nieuwe thema op een tweede as te ordenen, onafhankelijk van de eerste dimensie. Het groene debat begon met de kritiek op milieubedreigende technologieën en met het zoeken naar beter door de natuur te verdragen, zachte technieken. Men kan dus de ene pool van de nieuwe politieke dimensie als "zacht", en de andere als "hard" kenmerken. Met "hard" wordt bij wijze van voorbeeld geassocieerd: grote krachtinstallaties, synthetische chemie, verchemiseerde monocultuur-landbouw, automobilisme; met "zacht" de daaraan beantwoordende technisch-organisatorische alternatieven: passieve aanwending van zonneënergie, natuurstoffenchemie, ecologische landbouw, fietscultuur.

Met de twee assen "links-rechts" en "hard-zacht" kan men een vlak coördinatensysteem construeren. In een op die manier gedefinieerd "politiek landschap"

kunnen ook posities en opties beschreven worden die tot nu toe ongewoon waren. Ik kan hier de combinatie "rechts" en "zacht" vermelden die bij het begin van de groene beweging zeker een rol gespeeld heeft. Bij de westduitse Grünen zette zich toen overwegend de combinatie "links" en "zacht" door. Het traditionele standpunt van de SPD is "links" en "hard". Het opkomen van de oriëntatie "links" en "zacht" binnen de SPD leidde hier tot heftige conflicten die niet in de richting "zacht" konden opgelost worden, omdat de industrievakbonden eerder "hard"-georiënteerd bleven.

Beslissend voor een nieuwe oriëntatie in de richting van een door de aarde te verdragen en menswaardige levenswijze is de nu te beschrijven derde dimensie. Om haar polen te kenmerken zijn er nog geen gangbare en onmiddellijk verstaanbare begrippen. Daarom moeten er verscheidene beschrijvingen aangehaald worden. De derde dimensie beschrijft de diametrale verschillen op het vlak van de levensvorm, in de aard en wijze van behoeftenbevrediging. De ene pool kan gekarakteriseerd worden door "warenintensieve levenswijze", opsplitsing van het leven in loonarbeid en warenconsumptie, *homo economicus*. Het is de pool van de industriële arbeids- en levenswijze. De andere pool kenmerkt de alternatieven: materiële genoegzaamheid, autonome zelfverzorging, subsistentie-activiteit, *homo vernacularis*. Men kan beide polen ook kenmerken met het van Erich Fromm afkomstige begrippenpaar: hebben en zijn (Fromm 1976).

2.2. *De nieuwe oriëntatie: links, zacht en vernaculair.*

Wellicht kan in dit verband toch het door Illich voorgestelde begrip vernaculair aangenomen worden. Vernaculus betekende in het Latijn alles wat "in huis" tot stand kwam, in tegenstelling met wat via ruil van de markt kwam. "We hebben een eenvoudig, helder woord nodig, om activiteiten van mensen te benoemen voor zover deze niet gemotiveerd zijn door gedachten aan ruilhandelingen; een woord dat autonome, niet op de markt betrokken handelingen benoemt waardoor mensen hun alledaagse behoeften bevredigen. Het gaat om die handelingen die zich vanuit hun eigen aard aan de bureaucratische controle onttrekken, en die behoeften bevredigen waaraan zij in de voltrekking van deze bevrediging een specifieke gestalte verlenen. 'Vernaculair' lijkt een goed oud woord te zijn dat hiervoor kan dienen, en dat bij veel tijdgenoten ingang hoort te vinden." (illich 1982, p. 32)

Aan de hand van deze derde dimensie kunnen er in een driedimensionele ruimte acht politieke grondposities of oriëntaties weergegeven worden. Door deze

manier van voorstellen kan men onderstrepen dat met het bijkomen van nieuwe politieke dimensies, oudere niet onbelangrijk worden. Zo hoort men dikwijls dat vanwege de explosieve kracht van het ecologie-thema de strijd om links of rechts achterhaald is. Dat is geheel onjuist. Voor de doelstelling van een menswaardige en door de aarde te verdragen levenswijze valt er van de oude doelstellingen van de linkse politiek zoals sociale gerechtigheid, solidariteit, bescherming der zwakkeren, vrijwaring van de mensenrechten, niets af te dingen. Dat zal vooral voor de overgang van een verspillingsmaatschappij naar een materieel genoegzame samenleving belangrijk zijn.

Men hoort ook dat de verandering van levenswijze en het afscheid van het materiële consumisme zo'n absolute voorrang vragen, dat overwegingen en inspanningen voor milieuvriendelijke technieken onbelangrijk zouden zijn en van het eigenlijke doel afleiden. Ook dat is onjuist. Voor de omvorming van natuurstoffen in menselijke "levensmiddelen" als voeding, kleding en woningen, zijn mensen op technische hulpmiddelen aangewezen. Met de beschikbare industriële rooftechnieken zijn deze "levensmiddelen" niet te verkrijgen op een manier die verdraagbaar is voor de aarde. Tot de nieuwe voorwaarden voor een "goed leven" behoort dus ook een nieuw geheel van zachte technieken en vaardigheden:

Het is echter een illusie te geloven dat men met nieuwe technieken (slechts met lichte bezuinigingen) de verspillingsconsumptie en het drukknopcomfort van het industrialisme zou kunnen handhaven die met de rooftechnieken mogelijk was. De milieupolitiek die vandaag nog overheerst is van deze illusie doordrongen, omdat politici niet de moed hebben het thema "levenswijze" aan te snijden. Zolang dus alleen op techniek gewed wordt om de "crisis" van het industrialisme aan te pakken, is het debat over een milieuvriendelijke en sociaal verdraagbare techniek een afleidings- en zelffinisleidingsmaneuver, dat achteropblijft ten opzichte van de reeds aanwezige kennis.

Het komt er dus op aan dat alle drie de dimensies in beschouwing genomen worden. Voor een humane, veralgemeenbare en toekomstvatbare vorm van het "goede leven" zal de politieke oriëntatie links, zacht en vernaculair noodzakelijk zijn.

Een belangrijke vraag is door welke maatschappelijke actoren deze gecombineerde doelstelling in praktijk zal kunnen gebracht worden. Vermoedelijk bewegen de twee grote partijen - de SPD veel meer dan de CDU - langzaam in de richting "zacht", zodat ze de oorspronkelijke thema's van de groenen gedeeltelijk in zich zullen opnemen. Op enkele losstaande stemmen in de SPD na, zijn er bij de "oude partijen" geen aanwijzingen voor een oriëntatie in

vernaculaire richting. Dat geldt ook voor de vakbonden. Hun geschiedenis, hun successen en hun interesses zijn zo zeer met grootindustrie, grootorganisatie, loonarbeid en verhoging van de koopkracht van hun leden verweven, dat het nauwelijks te beschrijven valt op welke manier zij toenadering zouden kunnen vinden tot het thema van de subsistentie-activiteit.

Zelfs bij de Grünen komt de vernaculaire oriëntatie slechts zwak tot uitdrukking. Indien groene politici daarenboven in de huidige "realpolitiek" ingebonden worden - dus in het aandrijfmechanisme van de verschaffing van loonarbeidsplaatsen - dan groeien de kansen voor een politiek ter ondersteuning van autonome eigenarbeid niet. Wellicht ontstaat er toch nog een nieuwe partij die het derde grote thema van de neergaande industriële maatschappij, het herwinnen van de subsistentie-activiteit, de "levensvraag", duidelijker in haar vaandel schrijft. De hoop moet echter vooral gesteld worden op een verandering "van onderuit", op geleefde voorbeelden in nieuwe gemeenschapsvormen. Indien het niet lukt de basis voor een vernaculaire oriëntatie te verbreden, dan zal de politiek zich dwangmatig nog verder naar "rechts" bewegen in de richting van een samenleving met nog minder gerechtigheid en solidariteit.

2.3. Niet ascese en onthouding, maar genoegzaamheid en genot.

In niet-geïndustrialiseerde samenlevingen was en is de subsistentie-economie de hoofdbron voor het levensonderhoud. In industriële maatschappijen werd dat de economie van de op winst gerichte onderneming. De overgang van de ene naar de andere economische vorm gaat gepaard met fundamentele veranderingen in de ruimtelijke structuur en de wijze van vermaatschappelijking, in de aard en omvang van de technische hulpmiddelen en in de gedragsmotivatie van de mensen, in hun levensfilosofie. Een subsistentie-economie vraagt om kleinruimtelijke structuren met een associatieve vermaatschappelijking (zie onder 3), zachte technieken met een werktuigkarakter dat toeëigening mogelijk maakt (5), en een levensfilosofie die bekwaamheid tot genieten en materiële genoegzaamheid inhoudt. Dat laatste zal hier wat verhelderd worden.

De beschreven onverzadigbare dynamiek van het kapitalistische indusrialisme, zijn mateloze en rusteloze bedrijvigheid, socialiseerde zich langzaam tot een industriële habitus binnenin de individuen. Dat gebeurde aanvankelijk met grote brutaliteit, want boeren en handwerkslieden die alleen maar op subsistentieniveau werkzaam waren lieten zich maar zeer onwillig tot fabrieksarbeiders discipline-ren. Via geweld, drill en opvoeding over vele generaties, ontstond het reeds door

Max Weber beschreven karakteristieke ethos van het verkrijgen van geld en steeds meer geld (Weber 1965). Het geld verdienen wordt tot zelfdoel, waardoor de eigenlijke zin van het arbeiden - waarvoor men dat geld nodig heeft en wanneer men genoeg heeft - uit het zicht geraakt. Het behoort daarom ook tot de levensnoodzakelijke leugens van de loonarbeidsmaatschappij dat wij arbeiden voor wat wij nodig hebben. Een blik in de woningen zelfs van de onderste inkomenslagen toont aan dat verrassend veel voorwerpen in feite nauwelijks "gebruikt" zijn. De ingekochte potentiële gebruiksduur van de goederen overstijgt het veelvoudige van de beschikbare levenstijd. Onderzoeken tonen aan dat het aantal mensen voor wie de gebruikswaarde van een waar tijdens het kopen tot stand komt snel stijgt. Ik koop, dus ik ben (6).

Hieruit komt ook een hoopvol perspectief naar voren. Dikwijls wordt de indruk gewekt dat het ons goed gaat omdat we ons deze warenmassa kunnen "veroorloven". De arme volkeren gaat het slecht omdat zij niets "hebben". Om redenen van milieubescherming en gerechtigheid moeten wij ons nu echter veel "onthouden" en aan een ascetische levenswijze gewoon worden. Dan gaat het ons echter ook slechter. En daarom zal het nauwelijks mogelijk zijn om een ascetische levenshouding voor onze genotzuchtige tijdgenoten aantrekkelijk te maken.

Gelukkig is deze opvatting onjuist. Zonder twijfel moeten wij ons veel vanzelfsprekend geworden comfort dat natuurlijke rijkdommen verspilt ontwennen. Voor velen zal dat, tenminste tijdens de overgang, een ondraaglijke onthouding lijken. Maar het eigenlijke thema van de noodzaak van een andere levenswijze moet niet onder het opschrift "onthouding" of "ascese" behandeld worden. Op ironische manier vertoont juist de ademloze geldverdiener die geen tijd meer heeft om van de vruchten van 'zijn arbeid te genieten, in zijn levenswandel ascetische trekken. Max Weber heeft hier reeds op gewezen. Uit de industriemens is bekwaamheid tot genieten, het op zijn gemak zijn, of het weldoende recht op luiheid (Lafargue 1966) grondig uitgedreven. Hij wordt verteerd door het "vakkundig" uitvoeren van de hem voorgeschotelde arbeid en door het zelfdoel van het geldverdienen. De zin van het leven heeft hij uit het oog verloren. Ofschoon hij omringd is met arbeidsbesparende machines, is hij een gejaagd wezen dat aan chronische tijdarmoede lijdt. De kooproes verschaft hem slechts een korte kick die onmiddellijk naar een hogere dosis doet verlangen. Het gaat hem niet ondanks, maar juist wegens die goederenmassa niet goed.

Daarom opent er zich door de vermindering van de industriële welvaartsrommel een kans tot verhoging van de levenskwaliteit. Vanuit de individuele mens gezien is het in eerste instantie wel de belangrijkste stap om zich op een bewuste manier te bevrijden van dit karakteristieke ethos van het geidverdienen als doel

op zichzelf, van de spelregels van de loonarbeidsmaatschappij die de hersenen dichtpleisteren; om tot "bezinning" te komen; om vragen te kunnen stellen: welke zin geef ik aan mijn leven? Wat is voor mij werkelijk belangrijk? Wat zou ik graag doen? Met welke mensen zou ik graag samen zijn? Welke materiële dingen heb ik werkelijk nodig?

Het ziet ernaar uit dat voor de individuele uitbraak uit de industriële tredmolen die een nieuw zicht op het eigen leven en op de wereld vrijmaakt, telkens een individuele uitwendige impuls nodig is, een gebeurtenis die een blijvend "persoonlijk geraakt zijn" veroorzaakt (7). Hoe in het bewustzijn de bevrijding van de economische logica van het geldverwerven ook gebeurt, zij maakt steeds een grote handelingsspeelruimte voor verandering van het eigen leven mogelijk, zonder dat vooraf reeds het "kapitalisme afgeschaft" moet zijn. De hoofdverandering voor het in praktijk brengen van de nieuw verworven levensfilosofie, bestaat uit een stapsgewijze terugtocht uit de mechanismen van de economie van het geldgewin, begeleid door een stapsgewijze terugwinning van de bekwaamheid tot subsistentie. Voor dit proces openen zich, voor wie dat werkelijk wil, ook binnen de oude structuren veelvoudige mogelijkheden.

De eerste stap zou kunnen zijn: geen produkten meer kopen die hoofdzakelijk compensatorische doeleinden dienen, dus zorgvuldige en langere overwegingen vóór het kopen; spontane aankopen beslist vermijden, alsook kopen op krediet; beschikbare gebruikswaardige produkten zo mogelijk niet meer door nieuwe vervangen. Het verbruik van kleding bijv. kan sterk afnemen indien men niet alle verlokkingen van de mode volgt. Waarom zou men zich zelfs niet beter voelen in een ook reeds wat afgedragen maar vertrouwd kledingstuk, dan in een nieuw dat nog vreemd is? Kleurloos en onelegant hoeft kleding daardoor niet te worden. Het aanschaffen van weinig, maar daarom duurzame, ook van innerlijke schoonheid doordrongen, werkelijk "goede dingen", verschaft veel meer genot dan het voortdurend door het huishouden jagen van een grote vuilhoop van snel geproduceerde, op snelle consumptie afgestemde "plasticgoederen". Men moet het kopen van produkten mijden die het - dikwijls zelfs voortdurend - kopen van nieuwe produkten als effect hebben. Het is dus beter niet in te stappen in verbruikssystemen zoals bijv. het diepvriessysteem dat met zijn diepvriestkasten, microgolfovens, folielasapparaten, dure plasticverpakkingen, hoog stroomverbruik, enz. op een extreme manier hulpbronnen verslindt. Wanneer een apparaat onherstelbaar defect raakt dient men lang te overwegen of het door een nieuw vervangen moet worden. De meeste elektro-keukenapparaten bijv. sparen geen keukenarbeidstijd uit, maar kosten slechts loonarbeidstijd. Men kan ze zonder comfortverlies schrappen. Ontspanning en vrijetijdsbesteding kan men beoefenen

zonder omvangrijke technische uitrusting. De ski-uitrusting van de huidige kuuroordganger bijv. is haast geperfectioneerder dan de uitrusting van de eerste poolexpedities. Ontspanning en afwisseling zijn ook in de nabijheid te vinden, en niet alleen maar in verre bestemmingen die duur aan transport zijn.

Er kunnen verder nog veel voorbeelden aangehaald worden die samen een grote reductie van de goederen- en dienstenconsumptie mogelijk maken, zonder dat dat in zijn geheel genomen een vermindering van de levenskwaliteit betekent, maar eerder zelfs het tegendeel. Tot het genieten van dingen behoort de voorbereiding, het zorgvuldig uitkiezen, de "toebereiding", de esthetiek van de langzaamheid. Snel verslinden, het voortdurend wisselen, het steeds maar nieuwe kunnen geen aanhoudend genot bezorgen. Daartoe behoort de tijdvrugnende "toeëigning", het vertrouwd worden met de dingen die men tot zijn "levensmiddelen" maakt. Dat is alleen al op tijdsbasis slechts met weinige dingen mogelijk. Tussen genot zonder verslaving en materiële genoegzaamheid zijn er dus sterke vervlechtingen. Een grote stap tot bevrijding uit de dwangmatigheden van de arbeidsmaatschappij maken zij die erin slagen zich van de auto te scheiden. Er is geen ander industrieel consumptiegoed waarin de industriële verlokking en contraproductiviteit zich zo sterk bundelen als in de auto. Geen ander afzonderlijk produkt vernietigt en verslindt zoveel levenstijd, en kost zoveel loonarbeidstijd, verstoort zo blijvend de natuur, veroorzaakt een zo grote afhankelijkheid en onbeweeglijkheid als de auto, ofschoon hij gevierd wordt als symbool van vooruitgang, vrijheid en mobiliteit. Geen ander produkt op zich brengt de rusteloosheid en gejaagdheid, het concurrentiegedrag en de onverzadigbaarheid van het industrialisme zo sterk over op zijn gebruiker als de auto. Uitstappioniers tonen ondertussen aan dat een leven zonder auto mogelijk is en dat daardoor een nieuw levensritme te vinden is dat bij het opmaken van de balans eveneens eerder als winst dan als "onthouding" ervaren wordt (cfr. bijv. B. Burwitz et al. 1992). Wanneer daaruit tenslotte een politiek zal voortkomen die in staat is om consensus te verkrijgen over een van de auto bevrijde stad, dan kan men hier ook voor de samenleving zeggen: geen ander op zichzelf staand voorbeeld zou een zo geweldige en omvattende verbetering van de levenskwaliteit in een stad brengen als het "afzien van" het automobiisme.

Stappen van dergelijke individuele materiële ontwapening maken zeer veel, nu niet meer noodzakelijke, loonarbeidstijd vrij. Het is belangrijk dat de zo gewonnen tijd ook omgezet wordt in levenstijd, in gemak, eventueel in autonome arbeidstijd. Wie minder wil verspillen door materiële consumptie, moet daarom vooral ook minder loonarbeid verrichten. Het is gunstig wanneer er door zo weinig mogelijk loonarbeid met daarbijhorend geldinkomen een druk ontstaat tot

verdere reductie van de goederenconsumptie, en vervolgens ook tot het uitbouwen van de subsistentie-activiteit. Anderzijds is de psychische bevrijding van de industriële arbeidsmaatschappij nog niet geslaagd, wanneer in de plaats van de loonarbeid nu een hectisch bedreven autonome arbeid treedt. Pas wie ook geleerd heeft de benen en de ziel te laten lanterfant, heeft de verkwikkende rust en kalmte voor zijn eigen leven teruggewonnen. Hij heeft het tegengif voor het industrialisme in zich. "Luiheid en getreuzel" zijn - dat heeft Max Weber reeds opgemerkt - de ergste tegenstanders van de 'geest van het kapitalisme'. Dat is geruststellend, want dan hebben we geen 'nieuwe mensen' nodig maar de oude, de heel oude; en we hebben ook geen autoritair gewaarborgde 'cultuur van de onthouding' nodig, maar een 'cultuur van het genieten'. De mensen van de welvaartslanden, die arbeiden alsof zij prestatiesporters voor het leven zijn, moeten - wat een aantrekkelijk perspectief? - de terugweg vinden naar hun zwakheden, naar luiheid, openstaan voor genieten en genoegzaamheid." (Simon 1992, p. 52).

3. Herwinning van de subsistentiebekwaamheid.

Hoe belangrijk het ook is dat de industrieel-culturele arbeidsijver, de onverzadigbare dynamiek van produktivisme en consumisme gebroken wordt, en dat tot een nieuwe levensfilosofie oude, voorindustriële gedragspatronen behoren, met luiheid en getreuzel" alleen kan men natuurlijk niet in het levensonderhoud voorzien. De geleidelijke uitstap uit de industriële loonarbeid moet ook door een geleidelijke instap in de subsistentie-activiteit begeleid worden. Ook hier kunnen veel voorbeelden genoemd worden die reeds binnen de oude structuren mogelijk zijn. Men kan zaken zelf herstellen, geschenken ook knutselen, speelgoed samen met de kinderen maken, gebruiksvoorwerpen van allerlei aard uit hout en gedeeltelijk klaargemaakte materialen maken, groenten en fruit telen, of samen met vrienden musiceren en niet slechts amusement consumeren.

Maar mogelijkheden van deze aard stoten bij vele industriemensen ook vrij snel op grenzen. Zij zijn minstens op tweevoudige wijze door de industrialisering onteigend: van de vaardigheden die hen in staat stellen tot subsistentie, en van de daarbij horende produktiemiddelen. Daarom moet er enerzijds een massale "omscholing" plaatsvinden van een heel andere aard als vandaag voor de zogenaamd toekomstgerichte loonarbeidsplaatsen. Vooral de ambachtelijke omgang met natuurlijke stoffen en de omgang van tuinman en boer met aarde,

planten en dieren, zijn voorindustriële vaardigheden die met behulp van het huidige weten op een nieuw niveau opnieuw geleerd moeten worden.

Anderzijds moeten de randvoorwaarden voor subsistentie-activiteit opnieuw opgebouwd worden. Enkele belangrijke punten daarbij zal ik in trefwoorden schetsen. Om te beginnen moeten de milieuverniegende loonarbeidsplaatsen in de winsteconomie afgebouwd worden, en moet voor de reductie van de huidige hoge werkloosheid een subsistentie-economie opgebouwd worden. Dat betekent niet dat heel de produktie subsistentie-economisch moet verlopen. Wanneer de ban van de winsteconomische dominantie gebroken is, kunnen er verschillende economische vormen naast elkaar bestaan. Naast een veel kleiner geworden winsteconomie en de grote sector van de subsistentie-activiteit en de "huiseconomie", zou er een grotere tussensector van coöperatieve, communale activiteit kunnen ontstaan. In deze eveneens opnieuw te scheppen non-profit of "gemeenschaps-economische" sector wordt voor de gemeenschap belangrijke arbeid niet met geld verbond, maar via tijd verrekend. Ook vormen van loonarbeid buiten de winsteconomie zijn denkbaar, bijv. de belastingsvrije verloning van onderlinge burenhulp, alsook een soort legalisering van het zwartwerk.

Over dat alles is al veel geschreven, en ik wil hier niet te ver op ingaan. Ook een andere belangrijke structuurverandering ter herwaardering van arbeid wil ik hier slechts aanstippen: de "ecologische belastingshervorming" (8). Het idee, dat allang vorm had moeten krijgen, is het verbruik van energie en grondstoffen zwaar te belasten en als tegenprestatie de lasten op het loon op een inkomensneutrale manier te reduceren. Daardoor wordt de loonarbeid relatief goedkoper, en wordt een spaarzame omgang met de natuurlijke rijkdommen afgedwongen. Zo kan ook de te succesrijke politiek van de vakbonden gecorrigeerd worden, iii. de voortdurende verhoging van de koopkracht van haar leden ten koste van het natuurverbruik. Een persoon met hoge koopkracht gedraagt zich inderdaad rationeel wanneer hij nieuwe voorwerpen koopt in plaats van de oude te verzorgen en te herstellen.

3.1. De bepaling van sociaalkritische grootten.

Een absoluut noodzakelijke structuurverandering voor een door de aarde te verdragen economische bedrijvigheid, en voor het herwinnen van subsistentiebekwaamheid en autonomie, wil ik om te besluiten nog op de voorgrond plaatsen omdat zij naar mijn oordeel veel te weinig bediscussieerd en veel te weinig ernstig genomen wordt: het terugdringen van de grootruimtelijke vervlechtingen en van de op centrale macht georiënteerde vermaatschappelijking.

De vooronderstelling dat een ruimtelijke vergroting van politieke en economische structuren steeds een na te streven doel is, lijkt tot de taaiste bestanddelen van het moderne vooruitgangdenken te behoren. Weliswaar vallen ondertussen "wereldrijken" uiteen die op basis van deze ideologie samengevoegd werden. Tegelijkertijd echter wordt de Europese burgers, met hoge propaganda-uitgaven van hun regeringen, nog steeds ingeprent dat er voor het bureaucratische, economische en politieke groot-Europa geen alternatieven zijn. In de theoretische discussie over het proces van de Europese beschaving en de ontplooiing van het "project van de moderniteit" heeft zich een bewering ingenesteld die het karakter van een taboe kreeg: de vandaag bereikte hoge maatschappelijke complexiteit van activiteiten en instituties, de hoog arbeidsdelige wijze van vermaatschappelijking van het industrialisme is onomkeerbaar. Elke die hiertegen argumenten inbrengt, wordt door de projectleiders van de moderniteit ervan verdacht een reactionair te zijn, een romanticus, of een aap die terug de bomen in wil.

De academische politieke, sociale en economische wetenschappen hebben tot nu toe een discussie over "sociaalkritische grootten" - zoals die vooral door Leopold Kohr en Ivan Illich ter sprake gebracht zijn - niet opgenomen. Voor de Grieken was het vanzelfsprekend om over de "juiste maat" van hun sociale instellingen na te denken. Aristoteles bijv. discussieert uitvoerig over de gepaste grootte van een stad. Wanneer zij moet functioneren als een democratische gemeenschap, dan was het voor hem duidelijk dat zij een bepaalde uitbreiding en een bepaald aantal bewoners niet mag overschrijden.

In een samenleving die de "mateloosheid" tot aandrijvingsprincipe heeft gemaakt, ging dientengevolge ook het nadenken over de zinvolle grootte en de juiste maat van "culturele uitvindingen" als stad, bedrijf of arbeidsdeling verloren. Steeds meer van het hetzelfde werd tot vooruitgangsindicator.

Het nadenken over alternatieve wegen voor de grootindustriële oplossingen is met de energiediscussie begonnen. Hier weet men ondertussen dat bijv. voor energie-omzettinginstallaties heel wat kleinere eenheden als de vandaag gebruikelijke krachtcentrales, veruit optimaler zijn. De installaties moeten enerzijds groot genoeg zijn, zodat bepaalde technieken gebruikt kunnen worden, maar tevens klein genoeg, zodat bijv. de omzettingswarmte benut kan worden. Vanuit bepaalde criteria bekeken groeien bij alle "inrichtingen" vanaf bepaalde grootten de nadelen sneller dan de voordelen, tot zij uiteindelijk meer schade voortbrengen dan nut.

Zo moet voor elke "sociale inrichting" - voor bedrijven, scholen, universiteiten, steden, gemeenten, landen en markten, alsook voor arbeidsdeling en arbeidsproductiviteit - waarvoor tot nu toe een voortdurende groei als voordelig beschouwd

werd, de sociaalkritische grootte opnieuw onderzocht worden. Indien men daarbij omvattend er criteria in beschouwing neemt, zoals verdraagbaarheid voor de aarde of voor de democratie, dan moet men wel voor de meeste "sociale inrichtingen" en "culturele uitvindingen" van vandaag vaststellen dat zij hun sociaalkritische grootte ver overschreden hebben.

Een voor de aarde verdraagbare, en een "goed leven" mogelijk makende subsistentie-economie heeft kleinschalige structuren nodig, een economie van de nabijge ruimte die lokale hulpbronnen kan benutten via korte kringlopen van stoffen, energieën, geld en informatie. Met de ruimtelijke uitbreiding van economisch-politieke eenheden groeien de "grootgoederen" ten koste van de "geluksgoederen" (Kohr 1983). Tot de rampzaligste grootgoederen behoort het verkeer. In het herenigde groot-Duitsland is vooral het gemotoriseerde verkeer sterk toegenomen, en in "Europa 93" met zijn verdere liberalisering van de vrije doorgang voor Vrije goederen en diensten, zal alleen al de verkeersgroei tot een sociale en ecologische catastrofe leiden.

Gemotoriseerd verkeer moet als schadecategorie geïnclassificeerd worden. Daarom is één van de belangrijkste op zichzelf staande milieupolitieke maatregelen het op de gepaste manier stapsgewijs duurder maken van de energie, niet met procenten, maar met factoren. Een belangrijk neveneffect van deze politiek zou de versterking van de regionale economische ruimte zijn, omdat het transport over grote afstanden economisch niet meer zou lonen. Dat opent de kans voor relatief zelfstandige regionale economische ruimten die niet meer gedwongen zouden zijn om elkaar in een wedloop zonder winnaars weg te concurreren. De ideologie van de vrijhandel, die van het dogma uitgaat dat iedereen met de ganse wereld in het strijdperk zou moeten treden, ziet er opzettelijk aan voorbij dat daardoor ook een systematische import van sociale en ecologische achterstand plaatsvindt. Internationale concurrentiekracht is tot vandaag het doodslaande argument tegen elke ernstige poging om zich af te keren van de heersende produktiewijze (9).

Een regionaal georiënteerde economie van de nabijge ruimte opent niet alleen de kans voor niet via de markt bemiddelde ruilvormen, voor het opheffen van de vernietigende concurrentiedynamiek, en voor het herwinnen van de bekwaamheid tot subsistentie. Zij opent ook de kans voor een voorwaarde die voor een "goed leven" strikt noodzakelijk is, nl. het herwinnen van autonomie, de bekwaamheid tot zelfbepaling.

Het proces in de moderne tijd van op centrale macht georiënteerde vermaatschappelijking verankert de "beschikkingsbevoegdheid" en de beslissing over belangrijke zaken op steeds hogere niveaus. De toenemende afkerigheid tegenover de politiek heeft wezenlijk hiermee te doen dat de "vrije burger" zich

onmondig gemaakt voelt, omdat belangrijke beslissingen in het ondoorzichtige struikgewas van de internationale bureaucratieën en concerns terechtkomen. De huidige grootstructuren in economie en politiek zijn al sinds lang niet meer te verdragen voor de democratie. Zij laten zich ook niet democratisch vormgeven door aangebouwde instituties.

Een herwinning van de bekwaamheid tot zelfbepaling zal slechts mogelijk zijn in kleinere, overzienbare eenheden, waarbinnen de mogelijkheid om het leven in te richten opnieuw in het bereik van hun leden wordt gebracht. Deze kleinere, relatief zelfstandige eenheden worden volgens het principe van de subsidiariteit geassocieerd: aan de hogere niveaus worden slechts die opdrachten overgedragen die op de lagere niet kunnen afgehandeld worden. De associatie van relatief autonome communes zal de enige kans bieden voor een autonoom, en door de aarde te verdragen "goed leven". Dat heeft ook Marx ooit zo gezien, tot ook hij voor de fascinatie voor de grootindustrie gevallen is, omdat schijnbaar slechts zij de noodzakelijke "materiële rijkdom" beloofde.

(vertaling JefPeeters)

°Otto ULLRICH, Lebenserhaltende Tätigkeiten jenseits der Lohnarbeit, in: Werner Fricke (Hrsg.), Jahrbuch Arbeit und Technik 1993, Bonn: Verlag J.H.W. Dietz, 1993, pp. 84-98.

NOTEN

- (1) Voor een uitvoerige analyse en kritiek van het industrialisme, zie bijv. Uilrich 1979.
- (2) Voor het begrip industriële rooftechnieken, cfr. Uilrich 1993.
- (3) Hier wordt in eerste instantie de vroegere DDR bedoeld. (n.v.d. vert.)
- (4) Zie bijv. de inspanningen van Rudolf Bahro en anderen in Saksen.
- (5) Dit wordt hier niet verder ontwikkeld. Zie hiervoor bi. Uilrich 1979. (n.v.d. vert.)
- (6) Cfr. *Psychologie heute* 1/93 : Zuviel gekauft? Die kurze Lust am Geldausgeben.
- (7) Zie bijv. H. Pestalozzi 1989, p. 8 e.v., of A. Gore 1992, p. 26 e.v.
- (8) Cfr. Weizsacker 1993. Voor een overzicht zie bijv. Weizsacker 1992, p. 157 e.v.
- (9) Voor een uitvoerige uiteenzetting van een blikverandering in de richting van een regionaal georiënteerde economische politiek en technologie-politiek. zie: A. von Gleich et al. 1992.

LITERATUUR

- BURWITZ, Hiltrud, Henning KOCH, Thomas KRÄMER-BADONI (1992): *Leben ohne Auto. Neue Perspektiven für eine menschliche Stadt*, Reinbek 1992.
- DAMUS, Renate (1986): *Die Legende von der Systemkonkurrenz. Kapitalistische und realsozialistische Industriegesellschaft*, Frankfurt/M 1986.
- FROMM, Erich (1976): *Haben oder Sein*, Stuttgart 1976.
- GLEICH, Arnim von, Rainer LUCAS, Ruggero SCHLEICHER, Otto ULLRICH (1992): *Blicke in die Technologiepolitik Naturumgang, Bedürfnisse und räumliche Entwicklungsperspektiven der Region Bergisches Land*, Opladen 1992.
- GORE, Al (1992): *Wege zum Gleichgewicht. Ein Marshallplan für die Erde*, Frankfurt/M 1992.
- HEINZE, Rolf G., Klaus OFFE (Hrsg.) (1990): *Formen der Eigesarbeit. Theorie, Empirie, Vorschläge*, Opladen 1990.
- ILLICH, Ivan (1982): *Vom Recht auf Gemeinheit*, Reinbek 1982.
- KOHR, Leopold (1983): *Die Oberentwickelten Nationen. Rückbesinnung auf die Region*, Salzburg 1983.
- LAFARGUE, Paul (1966): *Das Recht auf Faulheit*, Frankfurt/M 1977.
- MUMFORD, Lewis (1971): *The Myth of the Machine, H. The Pentagon of Power*, New York, 1971.
- PESTALOZZI, Hans A. (1989): *Auf die Bäume ihr Affen*, Bern 1989.
- SACHS, Wolfgang (Hrsg.) (1993): *Wie im Westen so auf Erden. Ein polemisches Handbuch zur Entwicklungspolitik*, Reinbek 1993.
- SIMON, Gabriela (1992): *Me/ir Genuss! Mehr Faulheit! Mehr Schiendrian!*, in DIE ZEIT Nr. 42 van 9.10.1992.
- ULLRICH, Otto (1979): *Weitniveau, In der Sackgasse des Industriesystems*, Berlin: Rotbuch-Verlag, 1979.
- Wedstrijd zonder winnaars, In het slop van het industriële systeem*, met nawoord van A. Nigten (ven.), Wageningen: Uitgeverij De Uitbuyt, 1984.
- ULLRICH, Otto (1993): *Technologie*, in: W. Sachs 1993.
- Ned. vert.: *Ontwikkeling via technologie?*, Vlaams Marxistisch Tijdschrift, 28ste jrg tin. 1, 1994, en Kering, 19de jrg nr. 3, 1994, pp. 11-20.
- WEBER, Max (1965): *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, München, Hamburg 1965.
- WEIZSÄCKER, Ernst Ulrich von (1992): *Erdpolitik Ökologische Realpolitik en der Schwelle zum Jahrhundert der Umwelt*, Darmstadt 1992.
- WEIZSÄCKER, Ernst Ulrich von (1993): *Arbeitsproduktivität versus Energieproduktivität - Perspektiven und Grenzen der Steigerung von Produktivität als Motor der Wachstumsgesellschaft*, in: Werner Fricke (Hrsg.), *Jahrbuch Arbeit und Technik 1993*, Bonn 1993.
- WOLF, Eric R. (1986): *Die Völker ohne Geschichte*, Frankfurt/M, New York 1986.